

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
نه	پیشگفتار ویراست ۲
یازده	پیشگفتار
۱	فصل اول: جایگاه عرفان و تصوف در معارف و علوم اسلامی
۱	تقسیم‌بندی علوم اسلامی
۱	الف) تقسیم‌بندی علوم بر مبنای موضوع
۳	ب) تقسیم‌بندی علوم بر مبنای روش
۹	تعریف عرفان و تصوف
۱۳	تفاوت عرفان و تصوف
۱۴	اشاره‌ای به تعاریف متقدمان از تصوف
۱۵	سیمای عارفان در نهج البلاغه
۱۶	تفاوت عارف و زاهد و عابد
۱۸	عرفان: عرفان نظری و عرفان عملی
۱۸	عرفان نظری
۲۱	عرفان عملی
۲۴	بررسی وجوه اشتقاق کلمات «صوفی» و «تصوف»
۲۵	وجوه اشتقاق کلمات «صوفی» و «تصوف» از دیدگاه اهل تصوف
۳۳	فصل دوم: سرچشمه عرفان اسلامی
۴۵	جایگاه عرفان و تصوف در نظر فقها، متکلمان و فیلسوفان
۴۶	نظر برخی از محدثان، فقها و متکلمان اسلامی
۴۶	نظر اباحیگران
۴۷	نظر منتقدان منصف

صفحه	عنوان
۵۲	فصل سوم: سیر تصوف و عرفان اسلامی از آغاز تا پایان قرن ششم هجری
۵۲	تصوف و عرفان اسلامی در قرن دوم هجری
۶۴	زهاد و مشایخ صوفیه در قرن دوم هجری
۶۵	تألیفات عرفانی در قرن دوم هجری
۶۷	تصوف و عرفان اسلامی در قرن سوم هجری
۷۴	۱. ابوسلیمان دارانی
۷۸	۲. حاتم اصم
۸۰	۳. حارث محاسبی
۸۴	۴. ذوالنون مصری
۸۶	۵. ابوتراب نخشبی
۸۸	۶. سری سقطی
۸۹	۷. یحیی بن معاذ رازی
۹۱	۸. بایزید بسطامی
۹۴	۹. ابوحفص حداد
۹۶	۱۰. سهل تستری
۹۷	۱۱. ابوسعید خرازی
۹۹	۱۲. ابراهیم خواص
۱۰۱	۱۳. ابوالحسین نوری
۱۰۲	۱۴. عمرو بن عثمان مکی
۱۰۴	۱۵. ابوعثمان حیری
۱۰۶	۱۶. جنید بغدادی
۱۰۸	تصوف و عرفان اسلامی در قرن چهارم هجری
۱۱۱	۱. ابوبکر واسطی
۱۱۳	۲. ابوعلی رودباری
۱۱۴	۳. عبدالله بن محمد مرتعش نیشابوری
۱۱۶	۴. شبلی بغدادی
۱۱۸	۵. ابوالعباس سیاری

صفحه	عنوان
۱۱۹	۶. ابو عبدالله خفیف شیرازی
۱۲۱	۷. ابوالقاسم ابراهیم نصرآبادی
۱۲۲	۸. ابونصر سراج
۱۲۴	۹. ابوبکر کلابادی
۱۲۴	۱۰. ابوطالب مکی
۱۲۶	تصوف و عرفان اسلامی در قرن پنجم هجری
۱۲۷	۱. ابوعلی دقاق
۱۲۹	۲. ابو عبدالرحمن سلمی
۱۳۱	۳. ابوالحسن خرقانی
۱۳۳	۴. ابوسعید ابوالخیر
۱۳۴	۵. ابوالحسن هجویری
۱۳۷	۶. ابوالقاسم قشیری
۱۳۹	۷. خواجه عبدالله انصاری
۱۴۳	۸. ابو حامد محمد غزالی
۱۴۹	تصوف و عرفان اسلامی در قرن ششم هجری
۱۵۰	۱. احمد غزالی
۱۵۳	۲. عین القضاة همدانی
۱۵۶	۳. یوسف بن ایوب همدانی
۱۵۸	۴. سنایی غزنوی
۱۶۲	۵. عبدالقادر گیلانی
۱۶۳	۶. شیخ اشراق
۱۶۵	۷. روزبهان بقلی
۱۶۸	فصل چهارم: سیر و سلوک
۱۷۱	منازل سیر و سلوک
۱۷۱	دیدگاه بزرگان دین و عرفا درباره منازل سیر و سلوک
۱۸۵	نتیجه گیری و جمع بندی کلی از مراحل سیر و سلوک

صفحه	عنوان
۱۸۶	منزل اول: یقظه و انتباه
۱۸۷	منزل دوم: اراده و طلب
۱۹۰	منزل سوم: تزکیه نفس
۲۱۱	منزل چهارم: احوال
۲۳۳	منزل پنجم: عشق
۲۳۶	منزل ششم: سکر و حیرت
۲۳۷	منزل هفتم: فناء فی الله و بقاء بالله
۲۴۰	منزل هشتم: توحید
۲۴۴	تفسیر عرفانی قرآن و مفسران نخستین
۲۵۶	منابع

پیشگفتار ویراست ۲

عرفان اسلامی از زمان پیدایش یعنی میانه قرن دوم هجری تا کنون سیری پرفراز و نشیب را پیموده و در این دوره طولانی با دگرگونیها و تحولاتی روبه‌رو شده است. برای شناخت ابعاد مختلف آن راهی نیست جز آنکه سیر تطور عرفان و تصوف را در دوره‌های مختلف با دقت بررسی و تحلیل کنیم و ابعاد و ماهیت این تحولات و دگرگونیها را بشناسیم. منابعی که می‌تواند ما را با سیر تطور عرفان اسلامی آشنا سازد چندان نیست که زوایا و دقایق این سیر را تبیین کند و تصویری کامل و روشن از تاریخ عرفان و تصوف در اختیار ما قرار دهد. منابع موجود را می‌توان به سه گروه تقسیم کرد:

یکی، تذکره‌ها و منابعی که اقوال و احوال اهل طریقت را روایت کرده‌اند. این منابع هرچند اطلاعات متنوعی دربردارند، بدان سبب که اولاً جنبه ذوقی و کشفی بر جنبه تحقیقی و تحلیلی آنها غلبه دارد و ثانیاً بخش قابل توجهی از مطالب آنها با مستندات تاریخی در تعارض است به تنهایی نمی‌توانند مبنای تحلیل سیر تطور عرفان اسلامی باشند و در بسیاری از مواضع در تبیین واقعیات و دقایق تاریخ عرفان اسلامی ناتوان‌اند.

گروه دوم، متون و تألیفات عرفانی است. این منابع در تحلیل تاریخ تطور عرفان و تصوف اهمیت زیادی دارد زیرا بدون واسطه آراء و تعالیم عرفانی را عرضه می‌کنند و از طریق آنها می‌توان هم با اصول و مبانی عرفان و تصوف آشنا شد و هم به اطلاعات اصیل و ارزشمندی درباره عناصر تاریخ عرفان اسلامی دست یافت.

بررسی و تحلیل سیر تطور عرفان اسلامی از کارهای ضروری و مهم در حوزه پژوهشهای عرفانی است که با تشریح عناصر و عوامل مختلف در شکل‌گیری و سیر عرفان اسلامی می‌تواند تصویری روشن از سیمای عرفان اسلامی در هر دوره به

دست دهد و ویژگیهای آن را در دوره‌های مختلف تبیین کند. گروه سوم، منابع غیر عرفانی که گاه احوال و اقوال عرفا در آنها بازتاب یافته یا به تألیفات و دقایقی اشاره شده که می‌تواند سهمی تأثیرگذار در تبیین سیر تطور عرفان اسلامی داشته باشد.

با یاری و عنایات حضرت حق در نظر است در یک مجموعه سه جلدی با عنوان «تاریخ تصوف» سیر تطور عرفان اسلامی از آغاز تا دوره معاصر بررسی و تحلیل شود. بدان سبب که مجال کتابهای درسی چندان نیست که بتوان به تفصیل ابعاد مختلف عرفان و تصوف را در دوره‌های مختلف تبیین کنیم به ناچار طریق اختصار در پیش گرفته شد تا در مقیاسی گزیده به محورهای مهم در تاریخ عرفان و تصوف اشاره شود. از این مجموعه، جلد اول کتاب در سال ۱۳۸۴ انتشار یافت و تاکنون شش بار تجدید چاپ شده است. در حالی این کتاب برای چاپ هفتم آماده می‌شود که با توفیق خداوند منان جلدهای دوم و سوم نیز در حال انتشار است. این جلد برای چاپ هفتم بازبینی شد و مباحث و مطالبی که وضعیت عرفان اسلامی را در قرن هفتم هجری تشریح می‌کرد از این جلد حذف گردید و در قالب طرحی تازه با تغییر و تکمیل در جلد دوم بدان پرداخته شد. بدین ترتیب در جلد دوم از قرن هفتم تا دهم هجری و در جلد سوم از قرن یازدهم تا دوره معاصر بررسی می‌شود. بر خود فرض می‌دانیم از مسئولان محترم سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها «سمت» خاصه رئیس فرزانه و عالم آن سازمان، جناب آقای دکتر احمدی که تألیف این مجموعه را پیشنهاد کردند، صمیمانه سپاسگزاری کنیم. همچنین کوششهای کارشناسان و کارکنان محترم آن سازمان را که در مراحل مختلف زمینه چاپ کتاب را فراهم کردند، ارج می‌نهم.

و آخر دعوانا ان الحمد لله رب العالمین

مؤلفان

آبان ۱۳۹۴

پیشگفتار

عرفان اسلامی از زمان پیدایش و شکل‌گیری تاکنون مسیری طولانی و پرفراز و نشیب را پشت‌سر گذاشته است. اطلاعاتی که از تاریخ پر رمز و راز عرفان اسلامی به دست ما رسیده چندان زیاد نیست و بسیاری از زوایای آن مبهم و ناشناخته مانده است. بسیاری از منابع از میان رفته و منابعی که باقی مانده تنها درباره بخشی از تاریخ تصوف ما را آگاه می‌سازند. مهم‌ترین منابع در این زمینه متون عرفانی و به‌ویژه تذکره‌هایی هستند که بخش زیادی از مطالب آنها با مستندات تاریخی تعارض دارد و برای روشن ساختن نقاط مبهم تاریخ تصوف چندان سودمند نیست. با این حال تعداد منابعی که از آنها می‌توان اطلاعات مناسب در این زمینه به دست آورد قابل توجه است.

در بررسی تاریخ تصوف ضروری است به عناصر و عوامل گوناگون در زمینه‌های پیدایش تصوف و چگونگی شکل‌گیری آن، رابطه تصوف با مسائل اجتماعی و سیاسی، احوال و آرای مشایخ و سیر تألیف متون عرفانی توجه شود. در این‌گونه بررسیها همچنین ضروری است مبانی و اصول عرفانی و چگونگی تطور آن تبیین شود.

در واقع، تاریخ تصوف یکی از حوزه‌های مهم تحقیقی در اقلیم عرفان اسلامی است که با تشریح عناصر مختلف که در شکل‌گیری و سیر عرفان اسلامی نقش مهمی داشته‌اند و همچنین تحلیل رابطه آنها با یکدیگر می‌کوشد تصویری روشن از سیمای عرفان اسلامی، در هر دوره ارائه و ویژگیهای عرفان را در دوره‌های مختلف تبیین کند.

اگر توفیق الهی رفیق راه شود قرار است در یک مجموعه سه جلدی با عنوان

تاریخ تصوف سیر و تطور عرفان اسلامی از آغاز تا کنون بررسی و تحلیل شود. به سبب آنکه مجال کتابهای درسی چندان فراخ نیست تا بتوان این دوره طولانی را به تفصیل بیان کرد به ناچار راه اختصار در پیش گرفته شد تا در حد ممکن به صورت گزیده بتوان به محورهای مهم در تاریخ تصوف اشاره کرد. از این مجموعه با عنایات الهی جلد اول آماده چاپ است و ان شاء الله جلدهای دوم و سوم نیز در آینده ای نزدیک برای چاپ آماده خواهد شد.

برای فراهم آوردن مقدمات، تألیف و چاپ این کتاب از حمایت مسئولان محترم سازمان مطالعه و تدوین «سمت» به ویژه رئیس فرزانه و عالم آن سازمان یعنی جناب آقای دکتر احمدی برخوردار بودیم که در اینجا از همه آن بزرگواران صمیمانه سپاس گزاری می کنیم. همچنین از کارشناسان و کارکنان محترم آن سازمان که در مراحل مختلف با کوششهای صادقانه مقدمات چاپ کتاب را فراهم کردند تشکر می کنیم. پیشاپیش امتنان خود را از محققان و همکاران عزیز می گویم که ما را با انتقادهای و راهنماییهای خویش یاری فرمایند تا در چاپهای بعد از دیدگاههایشان بهره مند شویم اعلام می داریم.

و آخر دعوانا ان الحمد لله رب العالمین

مؤلفان